

Forbrydelse og straf?

Slagsmål og sædelighedssager i Skast herred 1635-70

af Hans Henrik Appel

Kan man tale om straffesager i 1600-tallet?

1600-tallets retspraksis adskiller sig så meget fra vores, at det er blevet hævdet, at man ikke kan skelne mellem strafferetlige sager og civile søgsmål for denne periodes vedkommende.¹ Det var som regel op til den forurettede selv at påtale og føre sagen; parterne styrede selv i vid udstrækning procesens gang, mens retten passivt så til; og sagerne sigtede som regel mod at genoprette den lidte skade ved erlæggelsen af en bod, ikke mod at straffe misgerningen til skræk og advarsel for andre potentielle syndere.

Henrik Stevnsborg har således karakteriseret Ribe Byting 1590-94 som et *“dommerpassivt, nærmest forbrugerstyret organ, hvis kendemærker var det private og det erstatningsorienterede”*.² Omvendt bliver 1600-tallet i europæisk historie ofte betegnet som en central periode i en proces, hvor statsmagten søgte aktivt at håndhæve strafferetten; man taler direkte om en statslig kriminaliseringsproces.³

Kriminalisering gennem lovgivningen

I Danmark ser vi da også ansatser til en sådan proces allerede kort efter reformationen 1536. Indtil da havde kirken behandlet en lang række forbrydelser – “hor og andre åndelige sager”⁴ – men med afskaffelsen af den katolske kirke blev der behov for verdslig lovgivning på disse områder. Det var nu kongen alene, der skulle sikre, at Guds lov rådede i riget; det var ham, der skulle afvende “Guds fortørnelse” ved at slå ned på misdædere. Manddrab, sædelighedsforbrydelser, mened og trolddom blev genstand for særlig opmærksomhed. På disse områder blev der indført livs- og legemsstraffe ved siden af det gamle bodssystem. Allerede i Christian III's reces 1537 finder vi spor af den nye holdning; interessen for retssystemet var stor, og der blev indført et egentligt instanssystem og dommered. Sin kulmination nåede udviklingen dog først under Christian IV, hvor reformationens 100 års jubilæum i 1617 blev fejret med forordninger om bl.a. trold-

Hans Henrik Appel, født 1963, cand.mag. i historie og filosofi ved Københavns Universitet 1992. Siden 1993 ph.d.-studerende ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Har skrevet *At være almuens mægtig. De jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden* (1990).

folk, unyttig bekostning ved bryllupper og lignende, samt løsagtighed.⁵

Dertil kom, at præsterne i 1629 fik tildelt medhjælper, der skulle bistå med at håndhæve kirketugten. Forsømmelige sognebørn skulle indberettes, så de kunne blive bragt på ret køl igen, inden de for alvor gled ud på det skrårplan, der kunne føre til evig fortærelse for den enkelte og Guds fortørrelse for hele riget. Fra kongemagtens side forsøgte man altså at iværksætte en kriminaliseringsproces.

Fra formel mod materiel bevisførelse

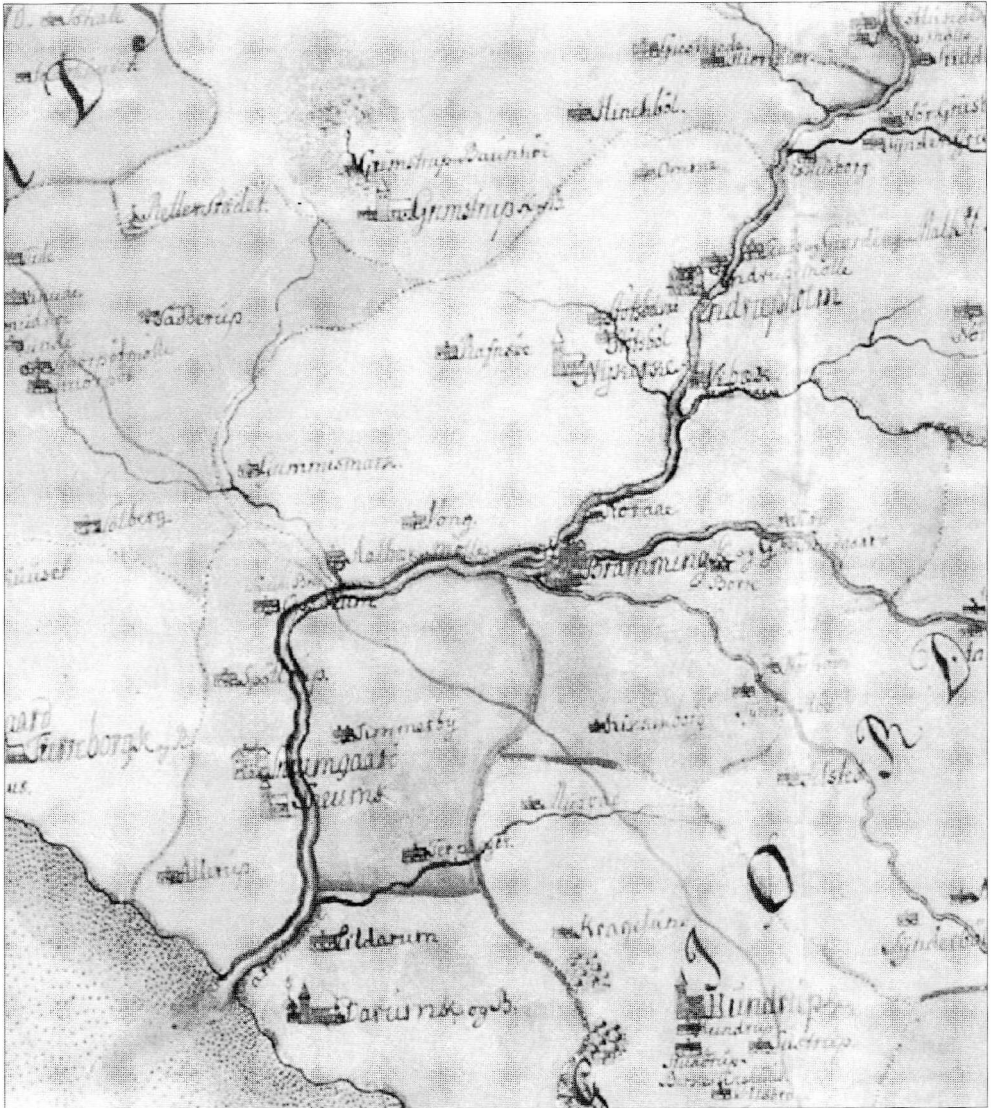
I takt med at øvrighedens interesse for at bekæmpe misgerninger steg, skete der også en forandring i procesmåden. Den middelalderlige partsed med mededsmænd var næsten gledet helt ud af billedet ved indgangen til 1600-tallet. Partseden var et rent formelt bevis. Retten tog ikke stilling til sagens egentlige sammenhæng, men kun til hvilken af parterne, der havde ret til at aflægge ed på sin påstand, og om eden levede op til de formelle krav; nemlig at samtlige mededsmænd skulle sværge på, at eden var "*ren, ikke mén*".⁶ Ikke nok med at partseden som formelt bevis gled ud af praksis omkring år 1600. Christian IV søgte med en forordning af 1635 at begrænse brugen af ed som bevisform i det hele taget, idet alt for mange begik méned, dvs. svor falsk, hvorved man nedkaldte Guds fortørrelse over riget.⁷

Reglerne for bevisførelse synes at have været noget flydende i 1600-tallet, indtil man med Danske Lov 1683 igen fik defineret formelle krav til, hvad der udgjorde et fuldt bevis.⁸ Men udviklingen væk fra parternes edsafleggelse afspejler øvrighedens voksende interesse for at afdække sagens faktiske forhold for at kunne bekæmpe misgerninger.

Den adelige sagesfaldsret

Selv om legemsstraffe i stigende grad blev taget i anvendelse, var bødestrafte dog stadig dominerende i retssystemet. F.eks. var landskabslovenes klare bødetakster for slag og sår stadig gældende i slagsmålssager; og p.g.a. af inflationen var deres størrelse ikke overvældende. I modsætning hertil fastsatte Christian IV nye bødetakster for sædelighedsforbrydelser i sin forordning mod løsagtighed af 1617, og de var af en helt anden størrelse.

Det veludviklede bødesystem gav måske nok sagerne et præg af erstatningsret, men der var dog ikke tale om rene partsanliggender mellem anklaget og forurettet. Fra gammel tid havde kongemagten haft ret til at opkræve bøder af samme størrelse som den forurettede; en ret, som med Frederik Is håndfæstning 1523 blev uddelegeret til de enkelte herremænd, for så vidt sagerne angik deres tjenere.⁹ Tilsyneladende medførte den adelige sagesfaldsret, at overvågningen af den menige befolknings adfærd blev kraftigt intensiveret. Antal-

Udsnit af kort over Skast, Gørding og Malt herreder, tegnet 1762-67 af kaptajn Tøger Reenberg de Teilman, der fra 1749 besad herregården Endrupholm i Nykirke sogn, Skast herred. Fra 1747 afholdt Skast herred fælles ting med Gørding og Malt herreder i et tinghus beliggende i Vejrup sogn, Gørding herred. Men Skast herreds rettersted i Grimstrup sogn, meget tæt på det gamle tingsted i det nordøstlige hjørne af Skast sogn, fungerede stadig og er indtegnet på Teilmans kort. Det kgl. Bibliotek.

let af interesserede i at opspore 'fejltrin' blev mangedoblet. Det var ikke længere kun den kongelige delefoged, der søgte at slå mønt af retsvæsenet. Også fogder på de adelige godser fik et økonomisk incitament til at holde øje med deres bys- og sognebørn og påtale deres forseelser.

Blev sagefaldsretten og dens håndhævelse omdrejningspunktet for en kriminaliseringsproces over for den danske bondebefolkning? Førte sagefaldsretten til, at store og små syndere blev slæbt for retten af øvrigheden for at sikre en økonomisk gevinst, hvorved befolkningen levende fik udpenslet hvad, der var ret, og hvad, der var uret, i domstolenes pædagogiske skuespil?

Sagefaldsretten har ikke været genstand for den store interesse fra danske historikers side. Kun Hans H. Fusing og Thelma Jexlev har foretaget større analyser.¹⁰ I forhold til kriminalitetshistorisk litteratur, hvor svingningerne i antal sager gerne opfattes som udslag af civilisering eller kriminalisering, tolker både Fusing og Jexlev svingningerne som udslag af økonomiske konjunkturer.¹¹ Sex uden for ægteskab og slagsmål opfattes som konstante størrelser, og når antallet af sager svinger, skyldes det, at øvrigheden ikke har anset det for økonomisk opportunt at påtale dem. Det var jo u hensigtsmæssigt at skubbe en trængt fæstebonde ud over fallitens rand og dermed gå glip af de faste indtægter fra ham. Sagefaldsretten

opfattes nærmest som en vandhane man kunne skrue op og ned for efter behag, eller rettere efter hvor meget bønderne nu lå inde med af penge.

At sagefaldsretten fungerede som et aftapningssystem for bøndernes overskudsproduktion, synes ikke kun at fremgå af sagernes antal, men også af bøndernes størrelse; de har ifølge Fusing været nøje afstemt med vandstanden i den enkelte pengekasse. I den forbindelse kommer Jexlev ind på, at en række indførsler i sagefaldsregistrene ikke er egentlige bøder. Det er beløb, der er aftalt mellem synder og foged for at undgå en retsforfølgelse. Hvor stort antallet af sådanne uegentlige bøder har været, kan man ifølge Jexlev ikke vurdere; glosen "aftinget" bruges nemlig ikke kun om disse bøder, men også om bøder, der udspringer af en retskendelse.¹² Man kunne måske forklare Fussings iagttagelse af individuelle bødeindbetalinger på denne konto; ligesom man kunne forklare den ved, at bøder for sår og slag i lovgivningen udregnes nøje efter slagenes antal og art.

Øvrigheden havde altså en klar økonomisk interesse i bødesager. Sagerne var ikke 'rene' erstatningssager; de var underlagt sanktioner fra øvrigheden. Dette indebar givetvis en ret for øvrigheden til at påtale dem.¹³ Sagefaldsretten åbnede derved tilsyneladende for en slags offentlig påtale. At øvrighedsbeføjelserne så var uddelegeret til de enkelte herremænd er en anden sag.

Hvad betød dette for retspraksis i et landbosamfund i midten af 1600-tallet? Førte sagesfaldsretten og forsøgene på at afvende Guds fortørnelse til en kriminaliseringsproces, hvor store og små syndere blev slæbt for retten og straffet for deres misgerninger? For at finde ud af bl.a. dette har jeg set nærmere på tingbøgerne og sagesfaldsregistrene for Skast herred, Ribe amt 1635-70.¹⁴ Jeg vil her holde mig til de to mest talrige sagtyper i sagesfaldsregistrene, angreb mod liv og legeme og sædelighedssager.

Vold og slagsmål

Bortset fra at Christian III indførte livsstraf for manddrab samt en præcisering af proceduren ved fredsbrud, blev vold og slagsmål ikke genstand for ny lovgivning. Det vil sige, at det stadig var landskabslovene, der var gældende ret på dette område. Christen Osterssøn Veylle henviser da også primært til landskabslovene i de relevante afsnit af sin juridiske håndbog fra 1665.¹⁵ I henhold til disse skulle sandemænd, der udgjorde et fast nævn i samtlige jyske retskredse, sværge i sager om manddrab, afhug af lemmer og knivstik. Sandemænd kunne også sværge i 'almindelige' sager om sårsmål, sten- og stavslag. Ifølge Jyske Lov kunne sandemænd også sværge om fredsbrud, men i Skast herred brugte man herredsnævninger (opnævnt for den enkelte sag) i sager om fredsbrud, f.eks. brud på kirkefred eller gårdfred^{15a}. Sager, hvor den

forurettede var blevet berøvet, kunne forfølges med ransnævninger. Men undlod sagsøger at bruge nævninger, kunne den tiltalte ligesom i sager om hug og slag sværge sig fri ved kønsed, dvs. en form for partsed, hvor mededsmændene blev valgt blandt tiltaltes slægtninge.

Selv om lovgivningen opererer med enten nævninger eller mededsmænd i næsten alle former for voldssager, var det meget sjældent, at de blev anvendt i Skast herred. Mededsmænd optrådte slet ikke, nævninger kun i 16 sager ud af godt 250. I alle sager, hvor man stod med et lig, og der herskede tvivl om dødsårsagen, anvendtes der sandemænd, som lovgivningen foreskrev. I to sager om kirkefred og seks om gårdfred blev der også kaldt på nævninger. Det er dog langt fra alle sager, hvor en person angiveligt var blevet overfaldet i sin egen gård, der blev forfulgt som gårdfred. Endelig var der en enkelt sag om sårsmål, hvor en foged kaldte på ransnævninger, efter at en tjenestekarl var blevet genbanket. Grunden til, at det var ransnævninger, og ikke sandemænd, var, at tjenestedrengen var blevet frataget en hest. Sagen er derfor ikke en almindelig sag om sårsmål. I øvrigt nåede ransnævningerne aldrig at træde sammen i denne sag, idet den tiltalte gav sig "*i sin husbonds minde*"¹⁶, hvorved sagen sluttede. Også i flere af de andre sager ser det ud til, at nævningerne aldrig nåede at afsige deres kendelse.

Nævningesagerne drejede sig altså om (mulige) drab og fredsbrud. Navnlig drabssagerne har givetvis optaget sindene, idet den kongelige delefoged eller ridefoged i ugevis tog lange og udførlige vidnesbyrd om afdødes gøren og laden og muligvis også om en eventuelt mistænkt. Det er tydeligt, at øvrigheden var opsat på at forfølge disse sager – og på at afdække alle forhold. Sagerne om gårdfred er for det meste rejst af den forurettede, der ikke i nær samme omfang gjorde sig umage med at underbygge sin påstand over for nævningerne.

Procesforløb og domsafsigelse

Men når hovedparten af sagerne ikke blev forfulgt med nævninger, hvordan forløb de så? Påfaldende få sager ender med en egentlig domfældelse, kun 15 ud af 252. Et enkelt par af sagerne er sikkert blevet opfattet som meget alvorlige af øvrigheden og derfor ført helt til døms. Visselbjergfogden Hans Ladefogeds skud efter præsten Oluf Jørgensen (1638) og tre Tjæreborgmænds overfald på to andre på selve Krogsgård foran adelsfruens vinduer (1664) har i den grad udgjort en anfægtelse af samfundets autoritetsstrukturer, at handlingerne måtte pådømmes og fordømmes offentligt på tinge. De øvrige domfældelser forekommer næsten alle i sager, hvor den forurettede var en kvinde eller en tjenestekarl. Det var sager, hvor parterne ikke var af samme sociale status, og hvor det derfor antageligt ikke har

været så nemt at nå frem til et forlig, hvor den forurettede part fik erstatning, og man fik løst den konflikt, der lå til grund for slagsmålet.¹⁷ Antallet af voldssager, der ender med et forlig eller en voldgift på tinge, er mere end dobbelt så stort som antallet af domfældelser. Men hovedparten af sager bliver slet ikke ført til afslutning på tingstedet. Over halvdelen 'forsvinder' ud af tingbøgerne uden afslutning – og deler man perioden op i tre med de to besættelsesperioder som skæringspunkter, drejer det sig om næsten tre fjerdedele for de to sidste perioders vedkommende.

Sandsynligvis er parterne nået til enighed uden om tinget. Man brugte kun tinget i den udstrækning, det var nødvendigt for at presse modparten til et tilfredsstillende resultat. Selve proceduren i de 'almindelige' voldssager svarer faktisk nøjagtigt til proceduren i gældssager. 'Gældskravet' blev oftest formuleret ved, at man lod sin skade syne; lovgivningen slog så fast, hvor stor bøden for den konstaterede skade skulle være. Derefter gav man dette gældskrav 'adresse' ved at beskylde – eller ved ed sigte – en person for at have gjort skaden. Herefter var proceduren fuldstændig den samme, som hvis det havde været et hvilket som helst andet pengekrav, der var blevet gjort gældende. Hvis bødebeløbet var under tre rigsdaler forfulgte man sagen med den såkaldte fordelingsprocedure,¹⁸ som loven foreskrev i gældssager af denne størrelse; hvis skaderne var så omfattende, at kravet var større,

fulgte man almindelig domsprocedure. Og det var kun nødvendigt at føre sagen til doms, hvis den anklagede ikke ville indfri det gældskrav, som blev fastslået ved syns- og/eller sigtelsesvidnet.

Ligesom i gældssager kunne sagsøgte komme med indvendinger. Man kunne benægte kravet ved sin ed. Godt nok havde den tidligere omtalte forordning af 1635 søgt at begrænse brugen af sådanne eder ved at forbyde dem i sager, hvor sagsøger førte bevis for sin påstand, men i praksis blev benægtelseseden anvendt gennem hele perioden. Selv i en sag fra 1666, hvor den tidligere slotsskriver anførte, at hans restanceregister havde karakter af fuldt bevis, og at herredsfogden derfor ikke burde tillade benægtelser af hans fremførte krav, er der alligevel nogle personer, der træder frem og benægter ved deres ed.

Tiltalte kunne også vælge at spørge, om anklageren turde aflægge ed på sin påstand, hvilket han i de pågældende tilfælde sjældent turde, hvorefter der som regel ikke skete mere. Der er også et enkelt tilfælde fra 1645, hvor den anklagede meget spidsfindigt påpegede, at han var blevet forfulgt med fordelingsprocedure, selv om sårenes antal medførte, at bøderne var højere end tre rigsdaler; han mente derfor, at han burde frifindes p.g.a. procedurefejl. Dette rettede herredsfogden sig dog ikke efter. Hovedsagen er imidlertid, at sådanne forløb overhovedet ikke adskiller sig fra forløbet i gældssager.

Sagefaldet

Men hvad så med øvrigheden? For som sagt havde øvrigheden et bødekrav i sådanne sager, som den ikke havde i almindelige gældssager. Selv om bl.a. Christen Osterssøn Veylle taler om, at bøder skulle betales senest 15 dage efter, at der var faldet dom, ser det ikke ud til, at en domfældelse var en betingelse for bødeopkrævning. Sagefaldsregistre for perioden indeholder 26 indførsler for slagsmål og fredsbrud, samt en forbrudt boslod efter en selvmorder. Otte af sagerne stammer fra år, der ikke er dækket af tingbøgerne. Alle de øvrige indførsler stammer fra sager, som er blevet behandlet på tinge, inklusive den nævnte selvmorder-sag. Af disse 17 'almindelige' voldssager, blev de 15 afsluttet på tinge, ikke ved en domfældelse, men ved at den skyldige gav sig "*i lensmandens minde*". I de sidste to sager har vi kun en sigtelse i den ene sag og et par vidnesbyrd i den anden. Der er således ikke nogen af bøderne, der er resultat af en egentlig domsafsigelse. Til gengæld er der et par kronbønder, der rent faktisk bliver dømt, uden at deres bøder er indført i registret; i det hele taget er der mange sager mod kronbønder, som tilsyneladende ikke har givet kronen noget bødeafkast.

Det ser ud til, at bøder til øvrigheden også havde karakter af en gældsforbring, som man bedst ordnede uden rettens hjælp. Karakteristisk er det, at samtlige indførsler i sagefaldsregistre angiver, at der var blevet tinget

om bøderne. Ingen af de indførte bøder er resultatet af en retskendelse i snæver forstand. Men hvorfor er det ikke alle implicerede krontjenere, der har betalt? Det kan skyldes – som Jexlev og Fussing var inde på – at man ikke har skønnet det hensigtsmæssigt at presse de pågældende bønder økonomisk ved at gøre bødekravet gældende. Men denne forklaring virker ikke tilfredsstillende, navnlig ikke når man tager bødernes relativt beskedne størrelse i betragtning sammenholdt med flere af de impliceredes status som gårdmænd med pæne besiddelser. Mere sandsynligt virker det, at bøderne netop har været så tilpas små, at øvrigheden ikke har fundet det umagen værd at søge dem inddraget med vold og magt, hvis de skyldige ikke har villet betale.

En anden faktor, som måske har spillet ind, er lensmandens person. Det er påfaldende, at antallet af voldssager i sagesfaldsregistrene faldt, da Albret Skeel (1601-39) ved sin død blev afløst på posten af Gregers Krabbe (1639-51), for så at svinde ind til en enkelt under Mogens Sehested (1651-55) og Otte Krag (1655-58). Parallelt hermed var det stort set kun under Albret Skeel, at de voldsanklagede kronbønder valgte at give sig i lensmandens minde. Måske har de senere lensmænd ikke været interesseret i sagerne, måske har de ikke haft et tilstrækkelig godt greb om administrationsstrukturen til at kunne inddrive bøderne – eller måske har de ordnet sagerne på en anden

måde uden om sagesfaldsregistrene, som de skulle gøre regnskab for over for revisionen i København.

Alternative former for konfliktløsning

Det skal dog bemærkes, at antallet af sager om vold og slagsmål på tinge i det hele taget svinder ind fra 1630'erne til 1660'erne. Om dette afspejler en reel nedgang i antallet af slagsmål er dog tvivlsomt. Efterhånden som tiderne blev økonomisk mere anspændte, har man givetvis i højere grad villet spare på omkostningerne til retssager. Og måske har man benyttet alternative metoder til konfliktløsning. Det er påfaldende, at krige åbenbart efterfulgtes af fald i sagsantallet i de følgende år. Ud over den økonomiske faktor skyldtes dette givetvis, at tinget ikke fungerede i krigstid. Man har været tvunget til at betjene sig af andre institutioner, hvad enten det har været landsbystævnerne eller sognepræsterne, der fungerede som mæglere. Og hvorfor så opgive disse institutioner, når freden meldte sig, og tinget fungerede på ny?

At præsterne har spillet en ikke helt ubetydelig rolle fremgår af to sager. I den ene fra 1656 svarede den anklagede, en velanset foged der efterhånden optrådte på flere herremænds vegne, at sagen slet ikke burde være rejst på tinge, idet han henviste til kapitel 23 (s.61) i Christian IVs store reces af 1643, nærmere betegnet kapitlet om

kirkens embede og myndighed mod ubodfærdige.¹⁹ I dette stykke ("Om hjemlig misforstand") hedder det nemlig, at tvist og uenighed inden for husstanden samt mellem naboer og venner, kristeligt og bedst bilægges i stilhed og "*uden vidtløftighed og anden eftertale*". Den forurettede skal først klage til sin sjælesørger, og hvis dette ikke hjælper, skal præstens medhjælpere også inddrages. Først hvis nogen fremturer og stadig ikke vil forliges, skal vedkommende straffes af herskabet.

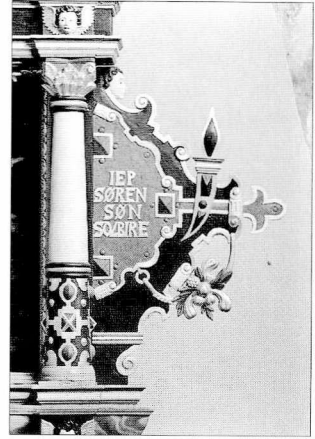
Kapitlet kan føres tilbage til forordningen om kirketugt 1629. Hensigten har givetvis været at stoppe konflikter i opløbet. Forordningen angav, at lønlige synder skulle tilgives lønligt; der var ikke grund til at skabe unødigt uro i en urolig tid. Der var dog grænser for præsternes beføjelser. Den officielle lutherske teologi skelnede skarpt mellem det verdslige og det åndelige sværd, og man har næppe med forordningen i hånd kunnet hindre en retsfølgelse – trods det omtalte forsøg.²⁰

I en anden sag fra 1668 beder et medlem af menigheden direkte sin præst om at straffe en voldsmand. Da menigheden er på vej ind i kirken, kalder præsten synderen ud til sig i kirketårnet; men han vil ikke høre på præsten og går tilbage til sin kirkestol. Da præsten følger efter og spørger ham, hvordan han har kunnet begå en sådan misgerning umiddelbart efter et forudgående skriftemål, tager man-

den bladet fra munden og skælder præsten og den måde, hvorpå han afholder skriftemål, hæder og ære fra. Han mener ikke, at præsten bør blande sig i noget, der angår verdslig ret. På denne baggrund møder præsten op på tinge, tager vidne på det passerede, og spørger synderen, om han, præsten, ikke har ret til at straffe synder, når han har ret til at skrifte dem, hvortil manden intet svarer. Herefter hører vi ikke mere til sagen i tingbøgerne, og den oprindelige volds-sag bliver aldrig behandlet på tinge.

Sædelighedssager

Sædelighedssager hørte i den katolske tid under gejstlig ret. I sager om jomfrukrænkelse havde kvindens slægt ret til bøder af gerningsmanden, men kongen havde det ikke. Det var kvindens slægt, der var blevet krænket og skulle have oprejsning samt erstatning, idet hendes værdi på ægteskabsmarkedet var faldet. Denne side af sædelighedssagerne – de involverede parters mellemværende – hører vi kun om i et enkelt par tilfælde i tingbøgerne. Men navnlig af den ene sag fra 1638 fremgår det, at spørgsmålet var af største alvor. To år efter, at der var blevet betalt bøder til kronen for lejermål, tog manden, Oluf Tamsen, vidne på, at han havde tilbudt Anne Chrestensdatter og hendes far en "*billig minde*". Hvis de ikke ville stille sig tilfreds dermed, ville han kun betale sine bøder efter lovens takst.

Jep Sørensen fra Solberg var sammen med Niels Lauridsen Saderup kirkevæрге i Skast sogn. I 1620 sørgede de for en ny altertavle til Skast kirke. Til gengæld blev de begge portrætteret på altertavlens storvinger, og fik deres navne indskrevet herpå. Jep Sørensen (højrevendt portræt) var Ribe hospitals foged i herredet. I tingbøgerne kan man bl.a. læse, hvordan han ihærdigt søgte at indkræve bøder fra et par modvillige bønder, der havde været oppe at slås. En sådan ihærdighed var ellers sjælden blandt fogderne. (Foto: Danmarks Kirker).

Annes far Chresten Jensen ville imidlertid have Mads til at gifte sig med hende. Han påpegede, at hvis Mads var en dannemand, ville han ægte pigen, og derudover tilbød faderen ham en klækkelig medgift på 150 dlr. Hvis Mads imidlertid stadig nægtede at gifte sig, ville faderen til gengæld have 100 dlr eller et andet beløb, som neutrale opmænd kunne finde frem til. Det var altså det meste af medgiften, Chresten ville have hjem. Sagen var omkring *“de gode kapitelsher- rer”*,²¹ der mente, at Oluf på baggrund af et løfte burde rette sig efter, hvad uvildige dannemænd fandt passende, samt at han skulle sagsøges for beløbet til tinge. Han blev i henhold

hertil dømt til at voldgive sagen eller betale, hvilket han dog ikke gjorde. Hvad sagen endte med, ved vi ikke.

Det er imidlertid den anden side af sagen, øvrighedens bødekrav, vi som regel hører om. Vi må gå ud fra, at parternes mellemværende normalt er blevet ordnet mindeligt uden om tinget, hvad enten det har været efter gensidig overenskomst, voldgiftsmænds kendelse eller måske sognepræstens vejledning.

Lejermål

Hovedparten af sædelighedssagerne drejer sig om samleje mellem ugifte, de såkaldte lejermålssager. Der er

dog eksempler på, at gifte personer, som oftest mænd, var involveret, hvorved der blev tale om hor, og bødetaksterne blev væsentligt forhøjet. Det gjaldt for alle, at flere gentagelser ifølge loven førte til legemsstraffe. I praksis var det kun de samlejer, der i bogstaveligste forstand bar frugt, der blev retsforfulgt, og netop derfor var det kun sjældent, at spørgsmålet om bevis blev aktuelt i lejermålssager. At samleje havde fundet sted var jo i disse tilfælde vitterligt for enhver.

Der er dog en håndfuld sager, hvor der herskede tvivl om faderens identitet. I disse sager lagde man vægt på, hvem kvinden udlagde under fødslen, idet man gik ud fra, at en kvinde næppe turde sværge falsk i en situation, hvor hun i den grad havde brug for højere magters hjælp. En sådan udlæggelse kunne dog modgås. Således blev en udlagt barnefader frifundet af retten på trods af udlæggelsen, da han lod 5 gårdmænd vidne på, at han var udenlands, da det påståede samleje skulle have fundet sted.

En enkelt sag dukker op på tinge, fordi kvinden over for sin præst har tilstået, at hun af had og avind mod en anden kvinde havde udlagt kvindens mand til sin barnefader. Nu var hun imidlertid af sin samvittighed blevet tvunget til at bekende for præsten, at faderen var en tjenestekarl, der havde tjent sammen med hende. Udlæggelser kunne således bruges af kvinden som instrument, enten til at hævne sig på

en fjende eller til at presse en ugift mand til giftermål. Måske derfor blev udlæggelserne ikke anset for i sig selv at udgøre et fuldt bevis.

Men bortset fra disse udlæggelsessager behandles lejermålssagerne næsten udelukkende som rene gældssager. Det hedder også i sagerne, at en person bliver tiltalt for sine bøder, ikke for at have begået 'forbrydelsen'. Interessant nok er der mange lejermålssager i sagesfaldsregistre, som ikke er at finde i tingbøgerne, ligesom der er sager med kronbønder, som ikke er at finde i registrene. Og ser vi på de 5 personer, som både figurerer i registret og bliver stævnet for deres lejermålsbøder, er det påfaldende, at samtlige stævninger finder sted, efter at de pågældende registre er afsluttet. Man betalte således ikke sine lejermålsbøder, fordi man blev dømt; man blev dømt, fordi man ikke betalte.

Et barn født uden for ægteskabet fungerede med andre ord som et gældsbrev til øvrigheden. Der var ikke anledning til diskussion. Kun i et enkelt tilfælde søgte den kongelige ridefoged at få en række personer til at bevidne et samleje i marken under høsten. Men det var et samleje, der havde fundet sted 1½ år tidligere, og sagen havde været omkring landstinget, så det drejede sig givetvis om mere end en simpel lejermålssag. I øvrigt havde ingen af vidnerne set noget; en enkelt ville dog først svare, når hun fik foretræde for lensmanden i egen høje person.

Incest, sodomi og spædbarne- drab

Lejermålssagerne hørte imidlertid til i den milde ende af spektret af sædelighedssager. Incest og sodomi var i den grad egnet til at nedkalde Guds vrede over rigerne, at sådanne forseelser skulle straffes med dødsstraf. Det kan heller ikke undre, at drab på nyfødte var halsløs gerning. Bestemmelserne herom var udformet således, at hvis en kvinde havde født i dølgsmål, dvs. uden vidner, og hun ikke fremviste et levende barn, skulle hun betragtes som barnemorder og miste livet.

Sagen mod Jørgen Møller og Birete Nielsdatter

To af de mest omfattende og interessante sager i Skast herreds tingbøger fra perioden drejer sig netop om incest og fødsel i dølgsmål. Den første sag fra 1639 – mod mølleren Jørgen Nielsen i Rovst mølle og hans steddatter Birete – drejer sig om incest. En sådan sag var ikke kun til Guds fortørnelse, den var også retligt langt mere kompliceret end en lejermåls-sag. Både Jørgen og Birete påstod nemlig, at en Poul Mortensen var barnefader, og Birete og Poul var blevet trolovet blot 4 dage efter, at Birete havde åbenbaret sin tilstand for Jørgen, inden de så hurtigt som muligt var blevet viet.

Den kongelige ridefoged kunne derfor ikke bare henvise til barnet som bevis; han måtte på anden vis søge at

dokumentere sin påstand. Det gjorde han først og fremmest ved at henvise til 'almindelig' adfærd. Forældre plejede ikke at tilgive den slags så hurtigt, Jørgen havde lovet dem en bolig med det samme, og Jørgen havde ikke foretaget sig noget over for lensmanden for at aflive rygterne om hans faderskab. Omvendt havde Poul over for agtværdige sogneboere benægtet at have haft noget med Birete at gøre, da de første rygter meldte sig, og siden, omkring tidspunktet for brylluppets indgåelse, havde han ikke gjort indsigelser mod at få øgenavnet Poul Købekusse. Endelig havde Jørgen og Birete flere gange afgivet modstridende forklaringer om forløbet, og Jørgen havde, mens han sad fængslet på Riberhus, sendt budt til Birete om, at hun skulle passe på, hvad hun sagde.

Jørgen på sin side byggede sit forsvar op ved at bagatellisere det sidstnævnte forhold og ved at sige, at han skam havde tænkt sig at forklare sig for lensmanden, når han alligevel skulle til slottet i andet ærinde, men i første omgang havde han blot bedt sin sognepræst gøre det. Desuden fik han Birete og Poul til at sværge på deres påstand, og han lod sognemænd sværge på, at de ikke havde bemærket noget mistænkeligt, men at han tværtimod altid havde skikket sig som en ærlig dannemand. Da fødslen havde fundet sted, kunne han endvidere lade barselskvinderne sværge på, at Birete under fødslen havde udlagt Poul. Men trumfkortet hev han først frem under

den afsluttende procedure, lige inden nævningerne skulle træde sammen. Fogden havde ikke ved sin ed sigtet ham for sagen, og ifølge loven måtte nævninger ikke tage stilling til en anklage, som ikke var baseret på en personlig sigtelsesed. Han havde flere gange anmodet fogden om at sigte ham, så han kunne 'lovværge' sig (dvs. benægte med mededsmænd), uden at fogden reagerede. Det gjorde han heller ikke nu, hvorefter nævningerne frikendte Jørgen og Birete.

Sagen mod Maren Iversdatter

I den anden sag fra 1648 var der ikke den store tvivl om skyldsspørgsmålet. Maren Iversdatter havde bekendt, at hun ikke blot en gang, men to gange havde født i dølgsmål. I det ene tilfælde hævdede hun, at barnet var dødt ved fødslen, i det andet havde det gispet lidt, inden hun begravede det. Efter at sagen havde været for landstinget, der overlod det til herredsfogden med domsmænd at fælde dom i sagen, blev Maren dømt til døden. Hun blev derefter forhørt af sognepræsten og skolemesteren på herregården Visselbjerg i en uge, inden hun blev henrettet på næste tingdag. Desværre er sagen fra januar-februar 1648. Desværre, fordi vi ikke har tingbøgerne fra 1646 og 1647, så vi kan ikke være sikre på, at sagen ikke har været behandlet på ting tidligere. Det har den første fødsel dog næppe; for i så fald burde Maren have været henrettet med det samme. Endvidere bliver hun i forbindelse med

forhørene omkring 1648 bedt om at udlægge faderen fra den første sag, hvis identitet altså ikke var blevet fastslået tidligere. Dette første forhold var dog ikke forblevet ubemærket i lokalsamfundet. Hvad baggrunden end har været, var Maren blevet malket i 1646 (hun levede adskilt fra sin ægtemand, efter at hun mindst én gang tidligere havde bedrevet hør, så muligvis har hendes rygte alene været anledningen), og hun havde ved den lejlighed givet mælk. Men det var altså først, da hun igen i 1647 var blevet malket og på ny havde givet mælk, at lavinen begyndte at rulle.

Hvis sagen fra 1646 vitterligt har fået lov til at gå upåtalte hen i første omgang, hænger det givetvis sammen med, at den mandlige part var Visselbjergs foged Morten Nielsen. Det var normalt ham, der påtalte sager, der angik Visselbjergs tjenere, også sædelighedssager – bl.a. mod Hans Lauridsen for legemlig omgængelse med en ko og mod et bortrømt fætter-kusine par, der var berygtede for blodskam. Det var måske først da adelsfruen, Margrethe von Ahlefeldt, i den anden sag hørte rygter om forholdene, at hun hentede Anders Jensen i Varde til at føre begge sagerne for sig.

Under processen råbte Morten mindst to gange ind til Maren, der sad indespærret i sit eget hus. Første gang, da hun havde været til forhør på Visselbjerg: "*ja, nu har du snakket herligt og skilt dig selv ved dit liv og*

andre ved deres penge og gods". Anden gang, dagen inden hun skulle til Viborg landsting. Dersom hun blev dømt, "*da på det sidste, når du skal miste livet, da sig nej for alt det, du tilforn har bekendt*". Morten var ikke den eneste, der var betænkelig ved udviklingen. Marens fangevogter på Visselbjerg havde sagt, at hun ikke skulle sige, at nogen havde haft med hende at gøre, for i så fald ville de blive skilt af med deres gods og penge. En tredje mand, Peder Nielsen i Brøndum, stak af. Rygterne gik, at han også havde været i lag med Maren, hvilket Maren dog til det sidste benægtede. Men hun havde været i Billumtarp for at hente Anne Peders til ham, og i øvrigt havde Peder også besøgt Anne i Varde. Adelsfruen sendte derefter sine folk ud efter Peder, men hans kone forklarede, at han var stukket af.

Man fornemmer, hvordan sagen mod Maren sendte kraftige rystelser gennem lokalsamfundet. Noget kunne tyde på, at de lokale gårdmænd har betjent sig af berygtede kvinder som Maren og omvandrende kvinder som Anne, når de havde behov for det. Når det kunne passere, hang det sikkert sammen med, at Morten foged selv var med i denne lokale mandeklub. Øvrigheden, i form af Margrethe von Ahlefeldt, slog hårdt ned på Maren i henhold til lovens ord; Maren blev henrettet ved tingstedet. Morten foged kom kortvarigt i unåde, men efter et par år indtog han atter sin plads. Det

samme gælder Peder Nielsen Brøndum og den anden udlagte barnefader, Chresten Backensen. Men om sagen har afskrækket dem fra at genoptage deres aktiviteter vides ikke.

Fogdernes rolle

Jørgen Møller fra den første sag lod sig ikke helt afskrække. 3-4 år senere måtte han bøde for at have beligget en tjenestepige. Vi ved selvfølgelig ikke, om han var uskyldig i anklagen for incest. Vi ved kun, at nævningerne lagde fogdens manglende sigtelsesed til grund for deres kendelse. Måske var også den kongelige ridefoged, Jacob Jensen, uvillig til at rydde eller rode op i lokalsamfundets gøren og laden. Han gjorde sin pligt ved at rejse sagen og få Jørgen Møller til at gå med i et spil, der udtrykte og udpenslede den herskende ordens normer og værdier for den tilhørende tingskare. Hvorfor skulle han dog lade sig involvere personligt i sagen ved at sværge Jørgen sagen på? Dels satte han måske selv sin salighed på spil, da han vel ikke kunne være 100% sikker på sagens rette sammenhæng; dels brød han sig måske heller ikke om udsigten til at se mølleren henrettet af hensyn til nogle normer, som han ikke nødvendigvis selv har delt.

I en af de få sager om berigelsesforbrydelser i materialet kommer det frem, at heller ikke den kongelige delefoged, Niels Lauridsen, var særlig emsig. Han havde godt nok selv

påtalte sagen, da han tilfældigt havde overværet, at Maren Clauses beskyldte Niels Chrestensen for at have taget hendes vædder. Efter at der var taget en mængde vidnesbyrd, skulle Niels' far Chresten Mikkelsen angiveligt have bedt Oluf Beck om at gå til delefogden for at høre, om sagen ikke kunne ordnes uden om tinget og øvrigheden. I så fald ville han gerne betale delefogden for hans umage, enten i form af rede penge, og hvis han ikke havde nok, så i form af et gælds-brev.

Den 12.4.1638, to dage efter at sagen var taget op på tinge, drog Oluf sammen med Chresten Mikkelsen til delefogden og bad denne om at gå med til ridefogden i Varde *“og hjælpe til gode, at den sag... kunne blive nedstukken og stille, at det ikke skulle komme for øvrighed. Han befrygtede sig, at både han og hans søn skulle komme udi stor ulejlighed, og fortrød hårdt, at det var kommen til ting”*. Delefogden svarede imidlertid, at *“den sag var kommen til ting, og ikke vidste, at samme sag kunne nu blive nedstukken uden øvrigheds minde”*. Endvidere bevidnede Oluf sammen med Niels Jensen, at Chresten Mikkelsens anden søn Hans, havde været hos delefogden og sikret sig, at han ikke ville lade dem uret ske, så vidt det var ham muligt. Men nu ville Hans have Oluf til at gå til fogden og bede ham *“at skaffe det sådan, at vidnerne skulle ikke være dem onde om samme vædder”*.

Niels Lauridsen svor på, at Chresten vitterligt havde kontaktet ham og bedt ham om at standse sagen, og Chresten vedgik da også, at han var hos delefogden og bad ham om ikke at *“falde ham over udi denne sag”*. Men hvad Oluf Becks samlede vidnesbyrd angik, benægtede Chresten det, og sagde, at Oluf *“af had og avind vidnede ham usandt på”*.

Selv om Oluf har forsøgt at bringe Chresten Mikkelsen i fedtefadet ved at smøre tykt på historien, synes det dog at stå fast, at Chresten opsøgte delefogden og prøvede at få ham til at afbryde sagen. Niels Lauridsen udtrykker ikke uvilje mod tanken, men da han har rejst sagen på tinge, kan det nu kun ske, hvis øvrigheden går med til det.

Afslutning

Kan man tale om strafferetlige sager ved Skast herredsting? Tjah. Det synes givet, at herredets beboere ikke var glade for øvrighedens sagefaldsret, og at de bl.a. af den grund i en vis udstrækning søgte at undgå, at sagerne kom på tinge. Man må antage, at det derfor har været nemt for den forurettede at presse sagvolderen til en ganske god erstatning uden om tinget. Noget kunne tyde på, at fogderne anerkendte en sådan praksis. Dette behøver dog ikke at være udtryk for, at fogderne ikke var loyale over for deres herskab. En retskendelse i vor forstand var ikke nødven-

dig for at opkræve bøder. F.eks. fungerede en uanfægtet sigtelse i praksis som en dom, ligesom en barnefødsel uden for ægteskab vel sagtens gjorde det. Domsafsigelser var sjældne foreteelser, navnlig i de rene bødesager.²² Fogderne afskar sig altså ikke fra at opkræve bøder ved ikke at rejse sag. Og formåede parterne at løse konflikten ved f.eks. præstens mellemkomst, fik man måske ikke nogen økonomisk fortjeneste på sagen, men man undgik uro i lokalsamfundet, samtidig med at præsten tog sig af selve det syndige i handlingen. Uluthersk, ja, men effektivt.

De almindelige sagesaldssager er vanskelige at forstå, hvis man betegner dem som straffesager i moderne forstand. Men de er lige så vanskelige at forstå, hvis man slår dem i hartkorn med almindelige gældssager, hvori øvrigheden ikke havde interesse. Det vil derfor måske være mest passende at betegne dem som sagesaldssager.

Men ved siden af sagesaldssagerne var der en gruppe mere alvorlige sager om forbrydelser, der i særlig grad nedkaldte Guds fortørnelse over rigerne, såsom manddrab, trolddom, selvmord, spædbarnedrab, incest og sodomi. Her var der andet og mere end det økonomiske mellemværende mellem parterne og øvrigheden på spil. Disse sager blev forfulgt af øvrigheden med stor ihærdighed. Fogderne var måske ikke specielt nidkære i tje-

nesten i disse sager – og lokalbefolkningen i egenskab af vidner og nævninger synes ikke at have været glade ved udsigten til en domfældelse. Men alene truslen om livs- og legemsstraffe og de lange, udførlige sagsforløb har givetvis været med til at formidle det forkastelige i disse handlinger til herredets øvrige beboere, der fremover vidste, hvad de risikerede ved at begå en sådan synd. Endelig blev også sager, hvor den herskende orden var blevet udfordret, ført igennem til doms. Det var også i disse sager hensigtsmæssigt at bruge tingstedet til at markere, hvad man ikke kunne slippe af sted med.

Henrik Stevnsborg konkluderer i sin ovenomtalte artikel om retstilstandene i Ribe, at begrebet straffesager bedst og klarest lader sig definere som sager påtalt af øvrigheden, og som potentielt kunne munde ud i afskrækkende sanktioner. Selv om forholdene i Skast herred langt hen ad vejen svarer til forholdene ved Ribe byting og for så vidt også ved Ribe rådstueret, vil et sådant kriterium ikke være knivskarpt for Skast herreds vedkommende. Det er i mange sager svært at fastslå, hvem der egentlig rejste sagen – og de klækelige bødestrafte, der var forbundet med hor og fredsbrud, optog i høj grad landboerne og gav anledning til bekymring. Stevnsborgs definition har fat i noget helt centralt; men stadig har de moderne begreber svært ved at inddelle 1600-tallets retssager

på en sådan måde, at man forstår periodens retssystem. Det vil således nok være mest befordrende for forståelsen af 1600-tallets retsvæsen at slå fast, at sagesfaldsretten, værnet om samfundsordenens autoritet og frygten for Guds fortørnelse gjorde, at nogle sager skilte sig ud fra den øvrige sagsmængde, sidstnævnte meget mere end førstnævnte.

Selv om konge og rigsråd ønskede at styre samfundet gennem lovgivning og kontrol med retsvæsenet, var det endnu her ved 1600-tallets midte begrænset, hvor stærkt dette ønske var slået igennem i Skast herred. Det gjaldt stort set kun sager, der i særlig grad kunne nedkalde Guds fortørnelse; kun i disse tilfælde finder man sagsforløb, der svarer til vores forestillinger om straffesager.

NOTER:

1. Se navnlig Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg: "Hasard ou myopie. Réflexions autour de deux théories de l'histoire du droit", *Annales E.S.C.* 41, 1986, s. 601-624. Se også Henrik Stevnsborg: "Tak Gud min søn, at du ikke kom for Ribberret.' Retspleje i Ribe 1590-94", *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, red. Grethe Christensen m.fl., København 1984, s. 205-233.
2. Henrik Stevnsborg 1984 (se note 1) s. 226.
3. Se navnlig Robert Muchembled: *Die Erfindung des modernen Menschen. Gefühlsdifferenzierung und kollektive Verhaltensweisen im Zeitalter des Absolutismus*, Hamburg 1990, kapitel 3: "Die Kriminalisierung des modernen Menschen", s. 124-186.
4. Hor var en åndelig sag, da den angik sjælens frelse. Selv om sædelighedssager med reformationen blev et anliggende for verdslig ret, blev ægteskabssager dog allerede i 1540'erne overdraget til 'tamperretten'.
5. *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660*, red. V.A. Secher, 3, København 1891-94, s. 514f.
6. Se H. Sylow: *Den materielle Bevisteoris Udviklingshistorie i dansk Ret*, København 1878.
7. Secher (se note 5) s. 632f.
8. H. Sylow (se note 6), s. 75f.
9. *Samling af Danske Kongers Haandfæstninger, af Geheimearchivets Aarsberetninger*, København 1866-68/1974, s.78.
10. Hans. H. Fussing: *Stiernholm len 1603-1661. Studier i Krongodsets Forvaltning*, København 1951, og Thelma Jexlev: "Lensregnskabernes sagesfaldsregistre. Kan de bruges til en vurdering af retspraksis i det 16. og 17. århundrede?" i Grethe Christensen m.fl. (red): *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, København 1984, s. 163-181.
11. En fylldig oversigt over den nordiske, kri-

- minalitetshistoriske litteratur er at finde i Kåre Tønnesson (red): *Normer og sosial-kontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet, Det 22. nordiske historikermøte Oslo 13.-18. august 1994*.
12. Om aftingninger se også Jens Chr. V. Johansen og Ditlev Tamm: "Kongens ting, byens ting og bondens ting – studier i det danske retssystem 1500-1800", *Fortid og Nutid* 1992, s. 91f.
 13. Om påtaleretten se bl.a. Jens Ulf Jørgensen: "Ting og Rettersted" i Axel Steensberg (red): *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede, 1620-1720*, København 1969, s. 326. Se dog også Jørgen Mikkelsen: "Retsvæsenets udbygning i Danmark" i Harald Winge (red): *Lokalsamfund og Øvrighet i Norden ca. 1550-1750*, Oslo 1992, s. 68f, hvor han ikke nævner en sådan påtaleret for øvrigheden, men kun hæfter sig ved, at øvrigheden kun i enkelte sagtyper som manddrab havde påtalepligt.
 14. Tingbøgerne er overleveret med enkelte lakuner. Ud over de to besættelsesperioder 1644 og 1657-60, hvor der slet ikke blev afholdt ting, mangler bøgerne fra 1635, 1641-43, 1646-47, 1650 og 1670. Hvad sagefaldsregistre angår, er de slet ikke overleveret fra 1660 og frem efter omlægningen af len til amter. Herudover er det kun besættelsesårenes registre, samt registrene fra maj 1646 til maj 1648, hvor lenet var på afgift, der mangler. Tingbøgerne fra 1636-40 er udgivet af Landbohistorisk Selskab. De øvrige findes i Landsarkivet for Nørrejylland og er tilgængelige i Rigsarkivet i form af mikrofilm. Lensregnskaberne fra Riberhus len er også at finde i Rigsarkivet.
 15. Christen Osterssøn Veylle: *Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum*, København 1665, genoptryk 1977. Første udgave blev trykt i 1643, anden ændrede udgave i 1652.
 - 15a. Dette var i overensstemmelse med Christian III's reces af 1551.
 16. At give sig i sin husbonds minde ville sige at overlade det til herremanden at bringe sagen til afslutning. Det var derved op til ham at afgøre, om der skulle betales bøder, og i givet fald hvor store disse bøder skulle være.
 17. Det er meget betegnende, at når et slagsmål blev forligt eller voldgivet, skulle parternes øvrige stridigheder løses samtidigt. Det var givetvis usikkerhed og strid omkring parternes indbyrdes forhold, der var sagernes egentlige kerne, ikke slagudvekslingen i sig selv.
 18. Sagsøger fremsatte her sit krav på tre tingdage. Hvis sagsøgte ikke mødte og enten betalte eller anfægtede kravet, blev han fordelt på 4. ting. Hermed skete der en række indskrænkninger i hans juridiske dispositionsevne. Han kunne bl.a. ikke selv rejse sag. Disse indskrænkninger varede, indtil han havde betalt gældsfordringen samt en tillægsbøde.
 19. Secher (se note 5) V, s. 182.
 20. Hermed en tak til ph.d-studerende Jesper Thomassen for hans redegørelse for intentionerne i 1629-forordningen og 1643-recessen.
 21. Der sigtes hermed givetvis til tamperretten, der tog sig af ægteskabssager.
 22. Se herom Poul Meyer: "Dom og dele", *Bol og By* 4, København 1963, s. 40.